

Володимир Гула,

кандидат історичних наук
vdgula1989@gmail.com

МІСТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У МОДЕРНУ ДОБУ: ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

**Ab urbe condita: Урбаністичний простір
Південної України в останній третині XVIII –
першій половині XX ст.: збірка матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. –
Запоріжжя: АА Тандем, 2020. – 288 с.**

На сьогодні в Україні спостерігається зростання інтересу до історії окремих населених пунктів. Це пов'язано як із соціально-економічними, політичними чинниками, так і з історіографічними. До перших відносимо реформу місцевого самоврядування, яка сприяла розширенню можливостей громад у проведенні місцевих історичних досліджень, а також у сфері співпраці з міжнародними організаціями-грантодавцями. До других – відродження табуйованої за радянських часів історії окремих етнічних

громад та їхньої ролі у розвитку відповідних міст. «Міська історія чимдалі більше усвідомлюється і владою, і громадою як ресурс для зміцнення своїх соціально-культурних позицій на національному рівні. Водночас у житті самої громади набуває сили соціальне замовлення на відродження міського середовища в його історично правдивих рисах»¹. Хоча реакція окремих політиків на звернення населення до минулого рідних міст виявилась вельми неоднозначною. Їм вдалося «збагатити» історичну урбаністику літерату-

¹ Буряк, В. (2020). Місто невпинного розвитку. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 7).

рою сумнівної наукової якості, яка спекулює на хворобливому прагненні певної кількості нещасних людей самоствердитися за рахунок уявної належності до великої цивілізації, яка (у випадку міст Південної та Східної України) протиставляється «дикій» Росії. Прикро, що часом у створенні подібної продукції беруть участь представники фахової спільноти.

У контексті вищезгаданих чинників 2020 р. у Запоріжжі відбулась Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 250-й річниці м. Запоріжжя «Ab urbe condita: урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XIX ст.». Проведення конференції та видання збірки матеріалів було здійснено за участю Запорізької міської ради, Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького, Запорізького обласного краєзнавчого музею, науково-дослідного інституту історичної урбаністики, програми дослідження сучасної України Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті, наукового проекту «Cityface: практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу», який реалізується Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна.

Структурно збірник матеріалів конференції розбито на чотири блоки: вступна

частина; «Місто: історія та архітектура»; «Пам'ять і традиція у міському просторі»; «На хвилях соціальної модернізації».

У вступній частині подано статтю С. Білівенка, голови правління Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького, у якій сформульовано основні проблеми, порушені учасниками конференції. Саме апелювання до праці Тіта Лівія у назві конференції вказує на бажання співвіднесення наукового дослідження та культурно-історичного міфу. У контексті історичної урбаністики міф зливається з науковим дослідженням за умови, якщо немає розмежування понять «історія міста» та «історія території міста». Це питання тісно пов'язане із визначенням дати заснування міста Запоріжжя і, відповідно, інтерпретації його ранньої історії. Також згадано про національні та етноконфесійні громади, які на сьогодні майже повністю зникли із українських міст. «Нам цікавий і полтавський переселенець, і російський дворянин, і колишній запорожець, і подільський єврей, що осягнув себе як міський житель південноукраїнського міста. Дослідникам цікаво, чи був йому такий статус до вподоби, чи це був лише захисний механізм виживання. І коли в них та його нащадків з'явилося бажання розвивати той простір, в якому він проживає, будувати нові церкви/молитовні будинки, промислові

² Білівненко, С. (2020). Тит Лівій та міста Степової України. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 11).

³ Там само, 15.

⁴ Кравчук, П. (2020) Яка історія потрібна місту? Про можливість єдності в національному історіописанні. *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 17–18).

споруди, навчальні заклади, водогони, лікарні»². Окремо автор звертає увагу на формування історичної пам'яті в образах масової культури: місця офіційних заходів, гулянь, зображення на листівках та в ювілейних виданнях тощо. У висновках автор відповідає на одне з порушених ним питань (як побачимо з подальшого змісту збірки, це питання є одним із центральних у цьому виданні): «Ми не відкидаємо культурно-історичні міфи, але також розглядаємо їх як історичне джерело, поруч із усною історією та подібними типами джерел; ми певні, що історична наука та краєзнавство не є статичними та догматичними, проте кожна нова теорія та введення до наукового обігу історичний факт повинен мати за основу метод комплексного джерелознавчого дослідження. І, ґрунтуючись на зазначених принципах, констатуємо, що матеріали, надіслані до конференції, свідчать, що датою заснування сучасного міста Запоріжжя ми маємо вважати 1770 рік, відколи починається саме безперервний розвиток населеного пункту»³. Дивним видається посилення на матеріали конференції як історичне джерело, тимчасом як цей висновок повністю підтверджується як письмовими, так і археологічними джерелами, про що йтиметься у наступному блоці матеріалів.

П. Кравчук, координатор конференції, сформулював окреме завдання цього заходу,

відштовхуючись від наукової актуальності дослідження міської історії, в контексті антропологічного повороту в історичній науці: «Наше завдання – оцінити ресурси місцевих джерел для повернення до конкретно-історичної проблематики міського розвитку на півдні України, певним чином підбити підсумки історіографічного процесу за майже тридцять років. Усвідомлюючи крихкість шаблонних будов, за умовчанням заснованих на принципі єдності процесів у певних історико-політичних рамках, де тяжіння влади буцімто визначає невинну генералізацію, спеціально відштовхуємося від протилежної тези – міські громади по-різному реагували на однакові політичні, економічні, соціально-культурні обставини, виявляючи особливості своєї громадянської свідомості як головного продукту міської історії»⁴.

Наступний блок матеріалів, «Місто: історія та архітектура», присвячено насамперед актуальним питанням історії м. Запоріжжя. Автори, використовуючи архівні матеріали, реконструюють роль запорозького чинника в історії Олександрівської фортеці, історію становлення повітового Олександрівська першої половини XIX ст., а також локалізацію двох дерев'яних додекагонових православних храмів, зведених наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Розрізнення понять «історія міста» та «історія території міста»

проведено на прикладі м. Марганець. Автор, В. Грабовський, спираючись на критерій наявності чинників творення міста, виводить історію Марганця з 1891 р., коли тут почалися розробки покладів марганцевої руди, тимчасом як у радянській традиції історія міста розпочиналась постановою президії Верховної Ради УРСР про створення міста від 22 жовтня 1938 р. Разом з тим існують свідчення про наявність на цій території козацьких таборів, а пізніше – сільських поселень. Дискусійним питанням залишається локалізація Токмаківської Січі в межах сучасного Марганця. Проте січові сюжети – історія території міста, оскільки цим поселенням не був притаманний міський спосіб життя, не спостерігається тяглість міської традиції з XVII ст. до Марганця XX ст. 1891 р., із виникненням основного утворювального чинника для цього міста почалась еволюція чотирьох сіл у напрямі утворення міста, яке й було оформлене вищезгаданою постановою 1938 р.

Фактор міського континуїтету у датуванні історії міста Запоріжжя розглянуто у наступному блоці – «Пам'ять і традиція у міському просторі». Автори зосередились на спростуванні спроб виводити історію Запоріжжя із 952 р. Основними аргументами при цьому були здоровий глузд і відсутність тяглої традиції міського життя до 1770 р.,

створення Олександрівської фортеці. С. Білівненко та Р. Шиханов звертають увагу на те, що прихильники 952 р. змішують поняття «історія міста» та «історія території міста», про що свідчить відповідне рішення Запорізької міської ради: «Вважати 952 рік датою виникнення першого поселення на території сучасного міста Запоріжжя, на підставі трактату Візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного “Про управління імперією”, як першої відомої писемної згадки про існуючі городища на обох берегах Дніпра та острові Хортиця; при проведенні святкових заходів до Дня міста, всім установам, підприємствам, організаціям, використовувати прийняте рішення; членам робочої групи із уточнення дати заснування міста Запоріжжя надати пропозиції для поглибленого вивчення прадавньої дописемної історії м. Запоріжжя від Середньостогівської культури доби енеоліту»⁵. Хоча, враховуючи неправильне написання імені візантійського імператора та згадки про енеоліт, можна припустити, що це був лише жарт: звіт все ж таки готували люди з історичною освітою, а от ухвалювали...

Цікавій темі присвячено доповідь «Музей “Стара Одеса” (1923–1938 рр.) і його роль у вивченні і збереженні архітектурної спадщини Причорномор'я». В. Солодова залучила документи з Державного архіву

⁵ Шиханов, Р. (2020) Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя. В *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* (с. 130).

⁶ <http://ri-urbanhistory.org.ua/images/tituls/The%20Greek%20Community%20and%20Consuls%20of%20Greece%20in%20Berdyansk.pdf>.

Одеської області, періоду, видання самого музею. Тема є малодослідженою, а сам музей являє собою цікавий приклад збереження архітектурної спадщини міста в умовах соціально-економічної трансформації. Сподіваємось, що авторка видасть більш розгорнену розвідку з цієї теми, адже подана у рецензованому збірнику має радше оглядовий характер.

В останньому розділі варто виокремити розвідку І. Лимана, присвячену грецькій громаді Бердянська. Дослідження образів зниклого міста, які безпосередньо пов'язані зі зниклими впродовж буремного ХХ ст. етнічними громадами, є на сьогодні актуальним, оскільки пам'ять про них цілеспрямовано нищилась упродовж другої половини ХХ ст. Проведене дослідження вводить до наукового обігу інформацію про багато сотень етнічних греків – підданих Королівства Греція, Російської, Османської імперій, Іонійської республіки, що до 1864 р. була під протекторатом Британської імперії, а також про представників інших родин, із якими греки Бердянська були в духовній або кровній спорідненості. Розглянуто зв'язки Бердянська з греками до заснування тут грецького консульства; історію дев'ятох консулів Королівства Греція у Бердянську; зв'язки греків із консульством Великої Британії у місті; грецьке мореплавство, експортну торгівлю через

Бердянський порт і внесок грецьких купців в економічний розвиток Бердянська другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; місце греків у громадському, культурному житті, освіті та охороні здоров'я в Бердянську (с. 229). Фактично ця розвідка являє собою анотацію до дослідження І. Лимана та В. Константинової «Грецька громада та консули Греції у Бердянську ХІХ – початку ХХ ст.», з якою можна ознайомитися на сайті науково-дослідного інституту історичної урбаністики ⁶.

Актуальним питанням для осмислення міста періоду формування індустріального суспільства є реконструкція сприйняття тогочасним населенням поняття «модерне». Цьому питанню, на прикладі Харкова, присвячено розвідку А. Боженко. Авторка проаналізувала тогочасні публікації з урбаністики, путівники, спогади мешканців. Характерними для Харкова початку ХХ ст. стали згадки у путівниках сучасних, обладнаних на високому рівні будинків як знакових місць. Відповідне сприйняття модерного було притаманне й місцевим мешканцям: наявність планової забудови, бруківки, електрики ставало маркером цивілізованості відповідного району міста.

Отже, у рецензованій збірці матеріалів конференції її учасники порушили низку актуальних питань та запропонували відповіді на них, спираючись на різноманітні групи

джерел. Значний обсяг збірки присвячено розбору питань, дотичних скоріше до конструювання історичної пам'яті, ніж до історичної урбаністики. Проте гідна відповідь діячам, для яких історія – це політика, звернена у минуле, є необхідною для збереження високого наукового рівня сучасної української історіографії. На жаль, окремі матеріали, вміщені у збірці, мають радше оглядовий характер; також наявні роботи, які переповідають уже загальновідомі, вироблені раніше висновки. Помітно також, що немає чітко окреслених вимог до поданих текстів, що сто-

сується не тільки змістовного наповнення, а й технічного оформлення: в окремих статтях бракує повноцінних анотацій. А зауваження про видання матеріалів в авторській редакції свідчить про поверхову редакторську роль укладачів збірки. Проте наявність актуальних і цікавих досліджень, на яких ми акцентували увагу в рецензії, дає нам змогу рекомендувати це видання усім, хто цікавиться історичною урбаністикою загалом та історією міст Середньої Наддніпрянщини та Приазов'я XVIII–XX ст. зокрема.